

<https://doi.org/10.17651/SOCJOLING.36.8>

Otrzymano: 25.02.2022 / Zrecenzowano: 13.06.2022

Zaakceptowano: 2.08.2022 / Opublikowano: 31.12.2022

Socjolingwistyka XXXVI, 2022

PL ISSN 0208-6808

E-ISSN 2545-0468

MAREK CIESZKOWSKI

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

w Bydgoszczy, Polska

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-3170-9867>

Copyright and License: Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2022. This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivatives 4.0 International (CC BY- ND 4.0) License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/legalcode.pl>).

WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA NIEMCÓW NADWOŁŻAŃSKICH I JEJ JĘZYK ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM OKRESU PO 1917 ROKU

Słowa kluczowe: wspólnota komunikatywna, Niemcy nadwołżańscy, sowietyzm, słowa klucze, lingwistyka kontaktu.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest ukazanie dynamiki przemian, w tym – przemian językowych, które zaszły w obrębie wspólnoty Niemców Powołża (wspólnota komunikatywna) od momentu powstania w 2. połowie XVIII wieku w Rosji pierwszych skupisk osadniczych nad Wołgą aż po rok 1941, kiedy to, po ataku Niemiec na Związek Sowiecki, na mocy dekretu wydanego przez Prezydium Rady Najwyższej ZSRS zesłano Niemców nadwołżańskich do Kazachstanu i na Syberię. W swoich rozważaniach skoncentruję się na latach 20. i 30. XX wieku, czyli na okresie, gdy po rewolucji październikowej 1917 roku rozpoczęto w Rosji, a później – w ZSRS, którego integralną częścią stała się Republika Niemców Powołża, tworzenie nowej formacji społecznej. Wiązało się to – z jednej strony – z powstaniem struktur społecznych odmiennych od dotychczasowych oraz z przebudową systemu sprawowania władzy i rządzenia państwem, a z drugiej – z ukształtowaniem się swoistego, nacechowanego ideologicznie wariantu języka niemieckiego (język biorcy), który w sposób nieunikniony ulegał wpływom języka rosyjskiego (język dawcy). Podstawę rozważań będzie stanowić – wybrana na potrzeby niniejszej publikacji – część korpusu sowietyzmów wyekscerpowanych z wydawnictw prasowych, które ukazywały się w latach 20. i 30. XX wieku w języku niemieckim na Powołżu. Posłużą one do językowej egzemplifikacji zjawisk i procesów społecznych w państwie rządzonym totalitarnie. Owe zjawiska i procesy determinowały treść ówczesnych praktyk językowych w wariantach pisanym i mówionym – dzięki obowiązującym procedurom nazewniczym – na zakotwiczenie ich w strukturach tworzonych tekstów (prasowych). Elementy korpusu poddane analizie traktuję w kategoriach wiedzy zarchiwizowanej i utrwalonej w języku, której wydobyć stało się możliwe dzięki wykorzystaniu metod niemieckiego słowotwórstwa synchronicznego i potencjału deskrypcyjnego podstawowych pojęć lingwistyki kontaktu oraz powiązaniu ich z szeroką wiedzą specjalistyczną z zakresu funkcjonowania i rozwoju społeczno-politycznego i kulturowego państwa jako formy organizacji społeczeństwa na określonym terytorium.

WPROWADZENIE

Rozważania nad skupiskami osadniczymi Niemców nad Wołgą rozpoczną od pojęcia wspólnoty komunikatywnej, aby usytuować swoje poglądy w paradygmacie współczesnych badań socjolingwistycznych, a przy tym zdystansować się – do pewnego stopnia – od pojęcia wysp językowych, które traktują jako kategorię odnoszącą się do terytorium, jako formę izolacji¹ (Mattheier 1994, 333–348), a równocześnie podkreślić znaczenie kontaktu językowego (Riehl 2018, 7–8). Wyspami językowymi nazywamy względnie niewielkie, zwarte wspólnoty językowe bądź osadnicze (Wiesinger 1983, 901), które – rozczłonkowane na stosunkowo dużym obszarze – posługują się językiem innym niż język większości mieszkańców tego obszaru. W takim znaczeniu pojęcia wyspy językowej² użyto w 1847 roku przy opisie mniejszości słowiańskiej zamieszkującej okolice Królewca i żyjącej w otoczeniu ludności niemieckojęzycznej (Auer, Hinskens i Kerswill 2005, 221). W paradygmacie badawczym wyspy językowej podkreśla się poza tym odrębność, wyrażaną poprzez nie tylko sam język, lecz także heterogeniczne formy reprezentacji kulturowej (Hutterer 1982, 178), a przy tym kontakty oraz procesy asymilacyjne będące ich efektem traktuje się najczęściej w sposób drugorzędny.

STATUS I ZASADY FUNKCJONOWANIA WSPÓLNOTY KOMUNIKATYWNEJ

Pojęciem wspólnoty komunikatywnej (niem. *Verkehrsgemeinschaft*) posłużył się po raz pierwszy w latach 30. XX wieku Adolf Bach – niemiecki germanista i onomastyk, który prowadził wówczas badania nad ewolucyjnym charakterem wspólnot językowych plemion germańskich (niem. *Sprachgemeinschaft*) i nad zamieszkiwanymi przez nie terytoriami. Do polskiej germanistyki trafiło ono za sprawą Ludwika Zabrockiego (1963) i było traktowane jako narzędzie służące do opisu dialektalnych zmian językowych na wydzielonym terytorium. Z czasem zostało semantycznie doprecyzowane, dzięki czemu zyskało uniwersalny charakter i zachowało swój potencjał eksplanacyjny m.in. w lingwistyce kontaktu (Riehl 2018, 9–24) czy w koncepcjach kognitywnych w psychologii.

¹ Mattheier (1994, 333–348) jako jeden z pierwszych naukowców krytykuje fakt, że przez długie lata badacze wysp językowych hołdowali tradycji, w której zagadnienia związane z geografią językową odgrywały pierwszorzędą rolę. Stąd jego projekt, aby wyspy językowe traktować – w nawiązaniu do J.J. Gumperza (1971) – w kategoriach socjolingwistycznych: jako wspólnotę, która swój byt opiera na utrwalonych wzorcach interakcji i wyróżnia się pewnymi „słabymi punktami” na tle otaczających je wspólnot. Podobnie wypowiada się Földes (2006), odrzucający tradycyjne rozumienie wyspy językowej i postulujący powiązanie obecnie prowadzonych badań z aspektami kulturowymi, gdyż w różnych modelach socjolingwistycznych widzi podstawę dla dalszych badań (Földes 2006, 321).

² Terminu *wyspa językowa* używano w różnych, często bardzo rozbieżnych znaczeniach, tyle że już w latach 30. XX wieku wskazywano na jego nieadekwatność. Posługiwali się nim badacze reprezentujący odmienne dyscypliny naukowe – obok lingwistów byli to m.in. socjologowie, kulturoznawcy, geografowie. Na temat paradygmatów badawczych, w tym – podejścia kontrastywnego (Rosenberg 2003, 273–323), ideologicznego uwikłania badań w okresie III Rzeszy oraz skutków stosowania alternatywnej terminologii, zob. Földes (2006, 21–41).

Punkt wyjścia stanowi tu „potrzeba wzajemnego porozumienia się” (Zabrocki 1963, 12), ale dopiero gdy jest ona „konkretnie realizowana” za pomocą „środka komunikatywnego” (Zabrocki 1963, 12), jakim jest język naturalny, mówimy o właściwej wspólnocie komunikatywnej. Z tego wynika, że na podstawie śladów procesów językowych będziemy mogli „wnioskować o wspólnocie komunikatywnej” (Zabrocki 1963, 13), o jej strukturze, dynamice wewnętrznej oraz o możliwości oddziaływania na inne wspólnoty. Ważne dla wspólnoty komunikatywnej okazuje się wytworzenie „wspólnego środka komunikatywnego”, a każdy proces różnicujący w obrębie „środków porozumiewawczych” to czynnik destrukcji, co w najgorszym przypadku może doprowadzić do rozpadu danej wspólnoty bądź do wykształcenia się wspólnoty o odmiennym charakterze (Zabrocki 1963, 13). Tym samym środek komunikatywny staje się „zewnętrznym wyrazem zaspakajania potrzeb porozumiewania się” (Zabrocki 1963, 15): im większe są to potrzeby, tym bardziej odmienne będą jego rola i moc oddziaływania.

Gdy dochodzi do kontaktu dwóch wspólnot, ma miejsce wartościowanie. Wspólnota o znacznej dynamice (tj. wspólnota nadrzędna) podporządkowuje sobie wspólnotę słabszą (tj. wspólnotę podrzędną). Gdy wspólnota komunikatywna się dzieli – tu mam na myśli nie tyle proces dzielenia się (różnicowania) na określonym terytorium, ile możliwość transferu (przeniesienia) na terytorium obce, obce zarówno pod względem językowym, jak i społeczno-kulturowym czy politycznym (np. migracje zarobkowe dużych grup społecznych w różnych okresach historii) – za nadrzędną uznaje się najczęściej wspólnotę narodową. Wspólnota powstała w wyniku transferu pozostaje wspólnotą żywą, jednak w dłuższej perspektywie może stać się martwą, gdy „wytworzywszy wspólny środek komunikatywny, czyli wspólny język, po pewnym czasie nie wykazuje obiegu środka porozumiewawczego w zakresie całości wspólnoty” (Zabrocki 1963, 15).

Typowe dla funkcjonowania wspólnot komunikatywnych są procesy integracji i dezintegracji w zakresie języka. Efektem procesów integracyjnych stają się „większe wspólnoty komunikatywne”, efektem procesów dezintegracyjnych – powstawanie rozproszonych, „mniejszych wspólnot” (Zabrocki 1963, 17). W pierwszej sytuacji dochodzi do stopniowej syntezy językowej bądź do uznania jednego z języków za nadrzędny, np. ze względu na zakres i jakość dokonujących się w niej przemian, akceptowanych i traktowanych w kategoriach postępu. W drugiej – dezintegracja implikuje (czy raczej – może implikować) powstawanie różnic, chociaż sama ich powstania nie wywołuje (Zabrocki 1963, 17–18). Każda ze wspólnot dąży – jak dowiedziono – do zachowania integralności w swoim obrębie, należy jednak pamiętać, że różne wspólnoty językowe, chociaż tworzą jedną wspólnotę komunikatywną w obrębie różnych wspólnot, np. gospodarczych, kulturowych czy religijnych (tak jest również w przypadku Niemców nadwółżańskich i ich rosyjskojęzycznych sąsiadów), będą stanowić wobec siebie siły antagonistyczne, o dosyć rozbieżnych interesach i hierarchicznie kształtowanych wpływach, które uwiadczniają się w sytuacji kontaktu (Zabrocki 1963, 25). Innymi słowy: w zasadzie nie ma wspólnoty komunikatywnej, która nie wchodziłaby w kontakty z inną lub której członkowie nie należeliby do innych wspólnot. W taki sposób rozumiana wspólnota komunikatywna będzie stanowić bazę moich dalszych rozważań i eksplikacji.

NIEMCY NADWOŁŻAŃSCY JAKO WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA

Wieloletni proces kształtowania się wspólnoty komunikatywnej Niemców nadwołżańskich rozpoczął się wraz z akcją werbunkową wśród przyszłych osadników, prowadzoną przez wysłanników Katarzyny II. Podstawę owej akcji stanowił tzw. drugi manifest³ z 22 lipca 1763 roku skierowany do niemieckich chłopów, rzemieślników i fabrykantów⁴ (por. Beratz 1923, 22–28; IIIrax 1916, 11). Nadrzędnym celem tego projektu carycy Katarzyny, zakrojonego na szeroką skalę i zaplanowanego na wiele lat, stało się unowocześnienie państwa i mechanizmów rządzenia, w tym – wzmocnienie potęgi gospodarczej kraju, wzrost efektywności rosyjskiego rolnictwa oraz rozwój rzemiosła i intensyfikacja międzynarodowej wymiany handlowej.

Największa liczba kolonistów pochodziła z terenów środkowych i południowo-zachodnich Niemiec, zwłaszcza z Hesji-Darmstadt, z Hesji-Nassau, z księstwa Fulda i z części Nadrenii. W tych księstwach zaczęto w 2. połowie XVIII wieku coraz dotkliwiej odczuwać brak urodzajnych gruntów i nadmiar rąk do pracy, po wojnie siedmioletniej 1756–1763 zniszczony był przemysł, a handel przeżywał regres (Остроух и Шервуд 1995, 11). Oprócz tego wspomniane tereny borykały się z lokalnymi kataklizmami – z nieurodzajem, z pożarami i ze zniszczeniami spowodowanymi przez zwierzynę leśną. Podobna sytuacja miała miejsce w północnej Bawarii, gdzie proces przekształcania gospodarki rolnej w gospodarkę czynszową dodatkowo spowodował obniżenie poziomu życia ludności.

W pierwszej grupie osadników znalazła się również ludność Palatynatu i Wirtembergii, mówiąca – podobnie jak koloniści ze środkowych i południowo-zachodnich Niemiec – dialektami wysokoniemieckimi. Z kolei po roku 1790 zaczęli do Rosji napływać osadnicy z terenów, na których używano dialektów dolnoniemieckich, tj. z Pomorza Gdańskiego, z Meklemburgii i z Prus Zachodnich. Te grupy stanowiły mniejszość w porównaniu z liczbą niemieckich osadników z Węgier, z Polski i z Alzacji, przybierającą znacznie na sile w latach 1804–1862 i przewyższającą liczbę osadników z południowych Niemiec⁵.

O charakterze skupisk osadniczych powstających na terytorium Imperium Rosyjskiego, w sensie terytorialnym – wysp językowych (Mattheier, Berend 1994, 7–10), stanowią w głównej mierze pochodzenie osadników oraz dialekt przez nich używany,

³ Tzw. pierwszy manifest z 4 grudnia 1762 roku spotkał się w Europie zachodniej z małym odzewem, gdyż został sformułowany w sposób ogólnikowy, nie zawierał obietnic i nie mówił nic o statusie prawnogospodarczym przyszłych osadników (Eisfeld 2010, 7; IIIrax 1916, 8).

⁴ Mimo to został opublikowany również w języku rosyjskim, niemieckim i francuskim, w prasie w Niemczech i we Francji oraz Anglii, Danii, Irlandii i Szkocji. Dokument przetłumaczono na język grecki, serbski i rumuński (Lebioda 2004, 44).

⁵ Emigracja do Rosji odbywała się drogą morską przez porty nad Bałtykiem (Lubeka, Rostock) do Petersburga, a stamtąd – Wołgą w rejon Saratowa. Druga droga prowadziła z Ulm, w dół Dunaju – do Austrii, dalej – przez Galicję, lądem – nad Morze Czarne, a potem – na południe Ukrainy i Kaukaz. Trzecia droga wiodła z Królestwa Polskiego na Wołyń (Domaschnew 1994, 168; Berend 2011, 20).

ponieważ pierwsze osady były tworzone najczęściej przez rodziny czy też przez grupy rodzin pochodzące z tego samego regionu, identyfikujące się z regionem pochodzenia i władające tym samym dialektem (Rosenberg 1994, 143–144; Berend 1998, 5). Dlatego w odniesieniu do niemieckojęzycznych skupisk osadniczych w Rosji należałoby raczej mówić o powstawaniu dialektalnych wysp językowych (Löffler 1985, 72), które z czasem przekształcają się w odrębne wspólnoty komunikatywne. Ich istnienie i ewolucja będą miały istotne znaczenie dla zachowania tożsamości kulturowej i etnicznej Niemców oraz dla powstania niemieckojęzycznych społeczności poza Europą Zachodnią i Środkowo-Wschodnią.

W latach 1764–1766 na obszarze nadwołżańskim⁶ utworzono łącznie 104 osady (Mędelska, Cieszkowski i Jankowiak-Rutkowska, 2017, 38–39), usytuowane po obydwu stronach Wołgi – po stronie łąk (niem. *Wiesenseite*) i po stronie gór (niem. *Bergseite*). Ten obszar ma charakter integracyjny i będzie stanowić odtąd przestrzeń dla społeczno-politycznych, ekonomicznych, kulturowych i religijnych praktyk w wieloletnim procesie budowania nadwołżańskiej wspólnotowości. Zaraz na początku osadnicy musieli zmierzyć się z różnymi trudnościami związanymi z panującym klimatem (surowe zimy i upalne lata) i z zastanymi warunkami bytowymi (życie w szczerym polu, brak doświadczenia w pracy na roli, najazdy okolicznych plemion, zdarzające się porwania kobiet i dzieci, brak opieki medycznej itp.). Przybyszy z Niemiec osiedlano według kryterium wyznaniowego, aby przeciwdziałać możliwym waśniom na tle religijnym (Плеше 2000, 119), głównie interesowały ich – wymienione w manifeście – prawa i przywileje (m.in. wolny wybór miejsca osiedlenia, kredyt na zagospodarowanie, zwolnienie z podatków, swoboda praktyk religijnych, zgoda na wznoszenie kościołów i utrzymanie duchownych, prawo do tworzenia samorządu i własnego szkolnictwa, zwolnienie ze służby wojskowej i cywilnej), chociaż części obietnic – jak się później okazało – nie dotrzymano, m.in. swobody osiedlania się i prawa powrotu do kraju ojczystego (Brandes 1997, 51–52), a co więcej – w ogóle nie zamierzano dotrzymać (m.in. swobodnego wyboru miejsca zamieszkania, w tym – osiadania w miastach i podejmowania pracy w wyuczonym zawodzie), gdyż były one sprzeczne z interesem państwa (Lebioda 2004, 42–43).

W 1763 roku w Petersburgu, z myślą o pomocy w załatwianiu spraw związanych z osadnictwem Niemców w Rosji, powołano do życia Kancelarię do spraw Opieki nad Cudzoziemcami, która zajmowała się wydawaniem urzędowych dokumentów i środków na zagospodarowanie, zaopatrywaniem w zboże i w sprzęt rolniczy oraz stanowieniem praw i obowiązków kolonistów. Jej oddział powstał w 1766 roku w Saratowie⁷. Pierwszych dziesięć lat kolonistów nad Wołgą nie należało do udanych, a częstokroć

⁶ Poza tym również na Krymie i Kaukazie, w okolicach Petersburga, Nowogrodu, Woroneża, Czernihowa i na Wołyniu (zob. Чеботарева 2006, 866). Osady nadwołżańskie powstały jednak najwcześniej i były największe.

⁷ Oddział kancelarii był instytucją biurokratyczną. Został rozwiązany w roku 1782, a następnie reaktywowany w roku 1797 (Schulze-Mölkau 1931, 26).

powtarzające się okresy nieurodzaju i susza zmusiły władze do odroczenia osadnikom spłat zadłużenia wobec skarbu państwa – najpierw o pięć, a potem o dziesięć lat. Negatywny wpływ na rozwój wspólnoty miało w latach 1773–1775 antyfeudalne powstanie Pugaczowa, które osłabiło pozycję państwa i sprzyjało wyprawom grabieżczym na osady nadwożańskie, podejmowanym przez plemiona kazachskie i kirgiskie. Mimo trudności rozwój na tym obszarze stawał się coraz bardziej widoczny: najpierw zbudowano lokalny samorząd, szkolnictwo, Niemcy znad Wołgi nauczyli się wznosić domy, a z czasem poznali panujące warunki agrarne i umieli się do nich dostosować. Z kolei rzemiosło, słabo rozwijające się na początku, stało się po kilku dziesięcioleciach poważnym źródłem dochodów, podobnie jak branża wytwórcza⁸ i handel (Mędelska Cieszkowski i Jankowiak-Rutkowska, 2017, 69–77). Już w 1 połowie XIX wieku niemieccy mieszkańcy Powołża stanowili samowystarczalną enklawę na terytorium Imperium Rosyjskiego. Dopiero w 2 połowie XIX wieku sytuacja zaczęła się pogarszać w obliczu tzw. wielkich reform Aleksandra II, przeprowadzonych w latach 1861–1870. Obejmowały one zniesienie pańszczyzny, reformę ziemską, sądowniczą, miejską, uniwersytecką, reformy wojskowe i finansowe, reformę cenzury. Językiem administracji w osadach niemieckich stał się rosyjski, w nim też wymagano prowadzenia korespondencji urzędowej (Lebioda 2004, 147). Niemcy stracili wszystkie przywileje, w tym – status osadników i możliwość samodzielnego zarządzania zamieszkiwanym terytorium (Brandes 1997, 89–90; Lebioda 2004, 146–156). Osady niemieckie, również te położone nad Wołgą, zaczęły podupadać, wskutek czego uległa zmianie jakość wspólnotowych więzi, których naturalnym spoiwem był jak dotąd język niemiecki, używany w codziennej komunikacji. Sytuacja zmienia się ponownie na przełomie XIX i XX wieku, gdy zaczyna powstawać saratowska burżuazja. Miasto staje się największym centrum młynarstwa, zaczynają działać lokalne wydawnictwa i drukarnie, rozwija się przemysł, przybywają niemieccy bankierzy (Sinner 1923, 14–25; Lebioda 2004, 140).

Nosiciele dialektów mogli jedynie w dość ograniczonym stopniu podtrzymywać kontakty z natywnymi użytkownikami języka niemieckiego. Takie kontakty były uciążliwe ze względu na oddalenie geograficzne, znaczne trudności z pokonywaniem odległości, brak dostępu do literatury i prasy niemieckojęzycznej, panujące stosunki społeczno-polityczne oraz (zwłaszcza w okresie władzy sowieckiej) ograniczenia w prawie do podróżowania (Morin 1990, 40). Dlatego rola wspólnoty rosyjskojęzycznej i ranga języka rosyjskiego wydają się nie do przecenienia: z jednej strony należy odnotować ich wpływ na pozycję i efektywność stosowanego wariantu języka niemieckiego w codziennej komunikacji, „przykrywanie go”⁹ (Rosenberg 1994, 152–153), z drugiej – ograniczanie (a niekiedy wręcz, głównie za sprawą politycznych rozstrzygnięć, minimalizowanie) wpływu

⁸ Już pod koniec XVIII wieku w Saratowie działały zakłady tuszczowe, fabryka wyrobów powroźniczych, fabryka pończoch i fabryka kapeluszy. Na początku XIX wieku drobne zakłady rzemieślnicze zaczęły powoli przekształcać się w zakłady przemysłowe.

⁹ Por. niem. *Überdichtung* (Protze 1969, 595).

niemczyzny literackiej¹⁰ na rozwój dialektów (Berend 1994, 319–320). Następstwem tego stało się utrwalenie dialektalnych struktur i zasobów leksykalnych¹¹ wraz z całym systemem morfologiczno-składniowym w niemalże nietkniętej postaci¹² (Савченко і Дубинин 1994, 6). Nie oznacza to wszakże, że w dialektach nie zaszły żadne istotne zmiany. Wprost przeciwnie – jak wykazały badania dialektologiczne, największe zmiany zarejestrowano w systemie dźwiękowym, chociaż opinie badaczy na temat ich zasięgu i trwałości okazują się podzielone (Rosenberg 1994, 140–142; Berend 1994, 324).

Na jakość używanego języka, a tym samym – na utrwalenie się dialektalnych form w języku Niemców nadwołżańskich, wpłynęło niewątpliwie szkolnictwo zorganizowane na wzór niemiecki i podległe duchowieństwu (Mędelska 2016, 769). Przekaz językowy w szkole miał charakter archaiczny, nie opierał się na podręcznikach, lecz ograniczał się w zasadzie do odczytywania tekstów religijnych – *Biblii*, *Katechizmu* i *Zbioru pieśni*, a podstawowym celem kształcenia było opanowanie ich fragmentów na pamięć. Poza tym uczono pisania i rachowania. Nauczyciele w drugim pokoleniu mieli ukończoną zaledwie nadwołżańską szkołę ludową (Sinner 1923, 22), co – jak można się domyślać – nie gwarantowało w żaden sposób właściwej jakości kształcenia. Nie korzystano z nowoczesnych metod nauczania. Poziom szkolnictwa pogarszał się z roku na rok – nauczyciele byli bardzo słabo wykształceni, źle opłacani i musieli uczyć w przepelnionych placówkach. Od lat 20. XIX wieku próbowano wprowadzić zakładać pierwsze, prywatne szkoły świeckie, ale trafiało to na opór części duchowieństwa. Lokalne duchowieństwo ewangelickie zabiegało wprowadzić o uruchomienie niemieckich seminariów nauczycielskich, jednak na początku władze lokalne nie interesowały się tą kwestią. Sytuacja zmieniła się dopiero wtedy, gdy zorientowano się, że tzw. szkoły centralne mogą stać się skutecznym instrumentem asymilacji i rusyfikacji kolonistów. W tych placówkach poziom nauczania poprawiał się powoli, od nauczycieli zaczęto wymagać rosyjskiego wykształcenia uniwersyteckiego. Udział w przygotowaniu kadr dla szkół w koloniach nadwołżańskich miało również Seminarium Duchowne w Saratowie. Z czasem samorządy terytorialne zyskały prawo do uruchamiania szkół, powoli zaczęły powstawać placówki prywatne dla dzieci dobrze sytuowanych kolonistów, mogące konkurować ze szkołami przykościelnymi (Stricker 1997, 449–450).

Relacje etniczne i językowe ulegają różnym zmianom, zatem i charakter tworzonej wspólnoty musiał ewaluować. W pierwszym wieku osadnictwa dość szybko rośnie liczba

¹⁰ Od 2. połowy XVII wieku możemy mówić o normie językowej w odniesieniu do pisanego wariantu języka niemieckiego, jednak do początku XX wieku nie było ponaddialektalnej normy dla wariantu języka mówionego.

¹¹ Utrwalenie zasobów leksykalnych w poszczególnych dialektach nie wyklucza ilościowych zmian, jakie zaszły w nich na przestrzeni lat, m.in. w trakcie budowania nowej formacji społecznej w Rosji Sowieckiej, gdy udział zapożyczeń z języka rosyjskiego był największy.

¹² Nawet w okresie leninowskiej polityki narodowościowej w latach 20. nie szukano odniesień do niemczyzny literackiej, lecz postulowano wprost stworzenie „proletariackiego, niemieckiego języka literackiego” (Berend 1994, 320). W latach 30. zakazano używania języka niemieckiego, a wybuch wojny spowodował, że został zepchnięty na dalszy plan i nigdy nie osiągnął już statusu sprzed wojny.

ludności, a czynnikiem hamującym postęp jest odczuwalny niedostatek ziemi uprawnej. Poza tym zakaz dzielenia gospodarstw oraz wielodzietność rodzin zaostrzają ów problem jeszcze bardziej i zmuszają potomków pierwszych osadników, w tym – osadników nad Wołgą, albo do emigracji za ocean¹³, albo do zakładania nowych osad na oddalonych terenach wschodniej Rosji¹⁴: na Uralu, w zachodniej Syberii, w Kazachstanie, w Azji Środkowej oraz w obwodzie amurskim. Według informacji zamieszczonych w *Niemieckim kalendarzu rolniczym* (1918) i w kalendarzu *Wolna niwa* (1927) w okresie przed wybuchem I wojny światowej było w Rosji ponad 2000 niemieckich wiosek, które zamieszkiwało ok. 1 500 000 mieszkańców (Jedig 1994, 11).

Czas przed wybuchem I wojny światowej jest ponadto czasem politycznie niespokojnym, w którym rozpętało kampanię antyniemiecką, a samych Niemców rosyjskich zaczęto traktować jako wewnętrznego wroga (Brandes 1997, 131–134). Poza tym obywatele Rosji pochodzenia niemieckiego zostali na mocy tzw. ustaw likwidacyjnych zmuszeni do sprzedaży swojej ziemi i domostw, które znajdowały się wzdłuż granicy z Niemcami i Austrią, i do poddania się deportacji w głąb Rosji (Stricker 1997, 112).

WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA NIEMCÓW POWOŁŻA PO 1917 ROKU

Język Niemców Powołża – archaiczny za sprawą utrwalonych w nim struktur dialektalnych oraz ze względu na brak kontaktu z niemczyzną literacką i z językiem używanym w Rzeszy Niemieckiej (Rosenberg 1994, 137) – podlega znaczącym przeobrażeniom po rewolucji październikowej 1917 roku, w okresie, kiedy wśród Niemców rosyjskich pojawia się idea samorządności i powstają różne formy niemieckiej autonomii, czego wyrazem stało się powołanie do życia Niemieckiej Nadwołżańskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej w lutym 1924 roku. Te działania wpisują się poniekąd w naturalny sposób w – sformułowane przez Józefa Stalina w 1913 roku, a wprowadzane w życie po rewolucji październikowej – zasady korienizacji (ros. *коренизация*), czyli polityki narodowościowej, której podstawowymi zasadami stały się troska o rozwój kultur narodów wchodzących niegdyś w skład Imperium Rosyjskiego, podział terytorialny zgodny z kryteriami narodowościowymi oraz tworzenie lokalnych struktur partii komunistycznej (Schulze-Mölkau 1931, 32–38). Jednak po wojnie domowej i powstaniu ZSRS (30 XII 1922) zmienia się ustrój państwa, a co za tym idzie – także stosunek do Niemców i ich autonomii. Zostają oni pozbawieni własności i poddani ideologicznej indoktrynacji, co – w połączeniu z modelowaniem nowych struktur państwowo-administracyjnych i partyjnych oraz z zasadami życia społecznego – wycisnęło piętno na ich języku i kulturze, która z czasem zgodnie z planem partyjnych ideologów miała

¹³ Innym powodem emigracji była – prowadzona po roku 1870 w koloniach – polityka rusyfikacyjna, która doprowadziła do ograniczenia autonomii oraz do zniesienia przywilejów gwarantowanych w manifestie (zob. Berend 2011, 20).

¹⁴ Stało się to możliwe także dzięki reformom rolnym Piotra Stołypina, mającym na celu gospodarcze wykorzystanie zasobów naturalnych Syberii i stworzenie nowych perspektyw rozwoju dla rosyjskiej wsi.

de facto ulec asymilacji z jednolitą kulturą sowiecką (Neutatz 2006, 26): narodową w formie, socjalistyczną w treści (Engel-Braunschmidt 1987, 115).

Wydarzenia z życia codziennego, praktyka społeczno-polityczna oraz sposób funkcjonowania nowego państwa (zarówno w sensie globalnym, jak i w lokalnym czy regionalnym) musiały znaleźć swoje odbicie w języku, który jest – jak wiadomo – stimulatorem działań, ich archiwizatorem i nośnikiem. To za jego pomocą komunikujemy się, wpływamy na rzeczywistość i odnajdujemy w niej swoje miejsce. Przestrzeń działań w Republice Niemców Powołża została osadzona w domenie polityki opartej na sztywnym dogmacie, wraz z katalogiem ściśle dystrybuowanych pojęć, nacechowanych ideologicznie. Owe pojęcia, o komunistycznej proveniencji, tworzyły stały zbiór, którego poszczególne elementy pozwalały na wpisywanie codziennych doświadczeń w „ideologiczną strukturę znaczeń” (Dworak 2011, 32). Język tworzy przekaz i redystrybuuje informacje. Aparat partyjny i państwowy czuwa nad ich doborem i przepływem, stoi na straży monopolu i nie pozwala na ujawnienie informacji niezgodnej z obowiązującą doktryną. Narzucona wizja świata wymaga bezwarunkowej akceptacji, lojalności, poddania się jej, gdyż nie ma i nie może być dla niej żadnego rozwiązania alternatywnego. Innymi słowy: każda alternatywa niesie w sobie pierwiastek destrukcji, stąd jej społeczna nieprzydatność w państwie totalitarnym (Arendt 2014, 405–406).

Język rosyjski, używany w sferze publicznej i w oficjalnej, wraz z przypisanym mu zasobem słownikowym i rejestrem pożądanych zastosowań, oraz ulegająca jego wpływom niemieczna w wariacie nadwółżańskim, są determinantami zmian w zachowaniach i nawykach, współkształtują na nowo relacje wspólnotowe oraz antagonizują na różne sposoby uczestników komunikacji w konfrontacji z codzienną rzeczywistością. Słowa i wyrażenia nacechowane ideologicznie i reprodukowane w tych samych kontekstach sprostawały przekaz do obowiązkowego rytuału i powodowały z czasem anestezję odbiorców.

Przekaz w języku niemieckim musiał być na początku znacznie utrudniony, gdyż nie było w nim pojęciowych ekwiwalentów dla nowo kształtowanej rzeczywistości społeczno-politycznej. Dotyczyło to w równym stopniu używanego na Powołżu wariantu języka niemieckiego, jak ówczesnej niemieczyny literackiej na kontynencie. Stąd na początkowym etapie zjawisko zapożyczeń neologizmów-sowietyzmów, wypełniających luki formalno-semantyczne oraz pozwalających sprostać na bieżąco wymogom codziennej komunikacji. Z biegiem czasu doraźne zapożyczenia utrwaliły się w obiegu i stały zapożyczeniami lokalnymi. Ponadto zaczęto wykorzystywać możliwości języka niemieckiego – wzorowano się głównie na jego aktywnych modelach słowotwórczych (m.in. na strukturach złożonych) i normatywnych praktykach nazewniczych. Obrazu zapożyczeń dopełniają pojawiające się formy hybrydowe, łączące struktury języka rosyjskiego ze strukturami języka niemieckiego w różnych kombinacjach.

Wszystkie wymienione procesy można w różnym zakresie prześledzić na podstawie tekstów prasowych¹⁵, które w latach 20. i 30. XX wieku ukazywały się w języku niemieckim i w formie pisemnej odwzorowywały zmieniającą się rzeczywistość. Dziś

¹⁵ Teksty prasowe jako źródło ekscerpcji – zob. Cieszkowski (2017, 11–16).

możemy na nie spojrzeć jako na źródło zmagazynowanej i zarchiwizowanej wiedzy. Dobrym tego przykładem mogą być m.in. słowa kluczowe, które zakotwiczą wielość i różnorodność praktyk społecznych w strukturze pojęć zapożyczonych na potrzeby wykreowanego i ideologicznie podtrzymywanego obrazu rzeczywistości. Dlatego sięgnąłem po takie słowa kluczowe, które w tekstach prasowych pojawiały się z największą częstotliwością. Owa częstotliwość wiąże się z charakterem rzeczywistości zmieniającej się w sposób radykalny. Jej ważnymi elementami są m.in. monopol w rządzeniu partii komunistycznej, struktury podziału administracyjnego kraju, kolektywizacja rolnictwa i jakościowe zmiany w gospodarce na wsi, nowe zasady organizacji pracy, jak również proces umasowienia i upaństwowienia działań społeczno-politycznych i gospodarczych. Za pomocą wybranych słów kluczy¹⁶, stanowiących jednocześnie punkt odniesienia dla tworzenia struktur złożonych (złożeń nominalnych), chciałbym pokazać, jak profilowały one (w sposób seryjny¹⁷) językowy obraz przemian (niem. *Reihenbildung*) na niemieckojęzycznym Powołżu, w wyniku czego utrwały go w tworzonych tekstach.

(a) **Arbeiter- und Bauern-** → [ros. рабоче-крестьянский]

→ to komponent dokumentujący eksponowany ideologicznie i medialnie sojusz robotników i chłopów w państwie komunistycznym, element słowotwórczy szeregu złożzeń, którym zarówno w języku rosyjskim (języku dawcy), jak i w języku polskim odpowiadają grupy wyrazowe. Człon *Arbeiter- und Bauern-* łączy sfery różnych praktyk społecznych, nazwy instytucji i organów wykonawczych państwa.

Por.

Arbeiter- und Bauernarmee ↓ armia robotniczo-chłopska

Arbeiter- und Bauerninspektion ↓ inspekcja robotniczo-chłopska

Arbeiter- und Bauernkorrespondentenbewegung ↓ ruch korespondentów robotniczo-chłopskich

Arbeiter- und Bauernmiliz ↓ milicja robotniczo-chłopska

(b) **Batrak-** → [ros. батрак/батраческий (-цкий)]

→ to nazwa robotnika najemnego (stałego lub sezonowego) zatrudnianego w gospodarstwach bogatych chłopów lub folwarkach; status takich robotników był cenny dla partyjnych działaczy z powodów ideologicznych. To określenie wykorzystano do utworzenia złożzeń determinatywnych, jak również konstrukcji sufiksalnych: m.in. rzeczownika zbiorowego oraz formy żeńskiej (z użyciem przyrostka *-in*, typowego dla języka niemieckiego).

¹⁶ Poświadczenia tu dołączone służą jedynie egzemplifikacji zagadnienia i nie stanowią kompletnego zbioru. Nie należy ich uznawać za podstawę uogólnień o charakterze kwantytatywnym. Alfabetyczny zbiór poświadczeń wyekscerpowanych z prasy nadwołżańskiej lat 20. i 30. XX wieku i opracowanych w formie słownika (korpus sowietyzmów) w wersji kompletnej – zob. Cieszkowski (2017, 51–440).

¹⁷ Mam tu na myśli typowe, najczęściej dwuelementowe złożenia determinatywne języka niemieckiego, tworzone seryjnie i określane mianem *Reihenbildung* (Fleischer i Barz 1992, 143–145).

Por.

Batrac(en)gedicht ↓ wiersz batracki (o wątpliwej jakości)

Batrac(en)pionier ↓ batrak, członek Komunistycznego Związku Młodzieży

Batrac(en)schaft ↓ batractwo

Batrakin ↓ batraczka, robotnica najemna

(c) **Kolchos-** [ros. колхоз (коллективное хозяйство)/колхозный]

→ to określenie rolniczej spółdzielni produkcyjnej powstałej w ZSRS i w Republice Niemców Powołża w wyniku przejęcia ziemi na rzecz państwa w ramach kolektywizacji rolnictwa. Gospodarka kolchozowa nie opierała się na przesłankach ekonomicznych, była nierentowna i wymagała dotacji państwa. *Kolchos-* jako komponent słowotwórczy był wykorzystywany wielokrotnie, w wyniku czego tworzył formalnie i semantycznie spójną serię, której elementy pojawiały się w prasie nadwółżańskiej w latach 30. XX wieku, czyli zaraz po zakończeniu procesu kolektywizacji, z regularną częstotliwością.

Por.

Kolchosaufbau ↓ budowanie struktur gospodarki rolnej opartej na kolchozach

Kolchosbrigade ↓ brygada kolchozowa

Kolchosjugend ↓ młodzież pracująca na polach kolchozu

Kolchoskasse für gegenseitige Hilfe ↓ kolchozowa kasa wzajemnej pomocy

(d) **Komsomol-** [ros. Комсомол (Коммунистический союз молодежи)/комсомольский]

→ to akronim używany stosunkowo często w nadwółżańskim wariacie języka niemieckiego do tworzenia struktur złożzeń determinatywnych (przeważnie dwuelementowych), których podstawą w języku rosyjskim (języku dawcy) były przymiotnikowe grupy wyrazowe; uwiarytelniały one Komsomol jako organizację młodzieżową, opisywały jej struktury oraz zakresy działalności. Organizacja powstała w 1918 roku, miała charakter masowy i skupiała młodzież w wieku od 14 do 28 lat, działała w zakładach pracy, w kolchozach, w szkołach różnego szczebla, w urzędach. Jej celem było wychowanie młodego pokolenia w duchu komunistycznym.

Por.

Komsomolpolitschule ↓ szkolenie polityczne organizowane dla członków Komsomolu

Komsomoltraktorenbrigade ↓ brygada traktorowa złożona z członków Komsomolu

Komsomolversammlung ↓ zebranie członków Komsomolu

Komsomolzelle ↓ podstawowa komórka organizacyjna Komsomolu

(e) **Kulak-** [ros. кулак/кулацкий (-ческий)]

→ to niegdyś bogaty chłop rosyjski zatrudniający robotników najemnych do sezonowych prac polowych. W okresie kolektywizacji było to pejoratywne określenie chłopka traktowanego jako wroga klasowego (obok burżuazji czy drobnomieszczaństwa), przeciwko któremu uzasadnione było – na podstawie wyłącznie ideologicznych

przesłanek – stosowanie różnego rodzaju represji (konfiskata majątku, deportacja do obozu pracy czy zsyłka do odległych rejonów ZSRS, w tym – na Syberię). Określenie było wielokrotnie używane przy tworzeniu determinatywnych złożzeń nominalnych (wszystkich o zabarwieniu negatywnym), w których *Kulak* stanowił typowy rdzeń określający.

Por.

Kulak(en)agitation ↓ agitacja prowadzona przez kułaków

Kulak(en)gesindel ↓ kułacki motłoch

Kulak(en)vermögen ↓ kułacki majątek

Kulak(en)weib ↓ żona kułaka; kułaczka

(f) *Masse(n)*- [ros. массовый]

→ to komponent nazewnictwa, który pozwala na ekspozycję wyższości działania ogółu (zbiorowości) nad działaniem jednostkowym. Masowość jest przypisana m.in. organizacjom i działaniom przez nie podejmowanym, w tym – działaniom o charakterze agitacyjnym. Dotyczy szerzenia wiedzy i propagowania osiągnięć kulturalnych. Masowe mogą być m.in. czynności kontrolne oraz imprezy kulturalne organizowane dla mas. Masowość to także jeden z ideologicznych kwalifikatorów otoczenia społeczno-politycznego i kulturalnego w ZSRS i w Republice Niemców Powołża.

Por.

Massen-Agitationskampagne ↓ masowa kampania agitacyjna

Massenaviationsveranstaltung ↓ masowa impreza lotnicza

Massenkontrolle ↓ kontrola przeprowadzana na skalę masową

Massen-Kulturarbeit ↓ działania o charakterze kulturalnym prowadzone na skalę masową

(g) *MTS*- [ros. машинно-тракторная станция (МТС)]

→ to produktywny komponent słowotwórczy (kalka formalno-semantyczna) stanowiący w języku niemieckim (języku biorcy) w formie akronimu podstawę złożzeń determinatywnych. *MTS*- określa element struktur organizacyjnych rolnictwa na wsi rosyjskiej i nadwołżańskiej, w rezultacie sytuje go na trwałe w przestrzeni społecznej lat 20. i 30. XX wieku.

MTS-Arbeiter ↓ pracownik stacji maszynowo-tractorowej

MTS-Bereich ↓ rejon obsługiwany przez stację maszynowo-tractorową

MTS-Traktor ↓ traktor należący do stacji maszynowo-tractorowej

MTS-Werkstätte ↓ warsztat remontowo-naprawczy w stacji maszynowo-tractorowej

(h) *Sowjet*- [ros. совет/советский]

→ jeden z najbardziej produktywnych komponentów słowotwórczych złożzeń nominalnych, którym w języku rosyjskim, stanowiącym ich bazę, odpowiadają przymiotnikowe grupy wyrazowe. *Sowjet*- określa formę organizacji społeczeństwa, która jest łączona

z oficjalnymi nazwami organów państwowych, instytucji życia społeczno-politycznego, gospodarczego i kulturalnego. Jak pokazała praktyka nazewnictwa, takie łączenie okazywało się możliwe niemal z każdym rzeczownikiem, w wyniku czego tworzyła się w danej konstrukcji ideologiczna nadbudowa nad jej znaczeniem.

Sowjethandel ↓ sowiecki handel

Sowjetkundschafterdienst ↓ sowieckie służby specjalne

Sowjetkunst ↓ sowiecka sztuka

Sowjetvolk ↓ sowiecki naród

(i) **Stoßbrigadler-** [ros. ударник/ударный]

→ często stosowany komponent w celu określenia aktywności w sferze produkcyjnej (rolniczej i przemysłowej), polegający na przekraczaniu norm pracy przewidzianej do wykonania, łączony z socjalistycznym współzawodnictwem pracy, zapoczątkowanym przez Aleksieja Stachanowa z Zagłębia Donieckiego. Efektem tego stało się podnoszenie norm wydajności pozostałym pracownikom bez podnoszenia wynagrodzenia. Ruch stachanowski był traktowany w latach 30. XX wieku przez władze jako element sposobu organizacji pracy sterowanego przez państwo, jako przejaw osobistego zaangażowania się klasy robotniczej w budowę socjalizmu.

Por.

Stoßbrigadlerarbeit ↓ praca przodownika pracy

Stoßbrigadlerin ↓ przodowniczka pracy

Stoßbrigadlertum ↓ przodownictwo pracy

Stoßbrigadler-Stachanowbewegung ↓ przodownik pracy, zwolennik ruchu stachanowców

(j) **Volks-** [ros. народник/народный]

→ to komponent wielu złożzeń nominalnych, uwierzytelniających ideologicznie prymat ludu (narodu) nad innymi podmiotami społecznymi w grze interesów społeczno-politycznych i gospodarczych. *Volks-* tworzy złożzenia o charakterze instytucjonalnym, zbiorowym, a także (rzadziej) indywidualnym (zatem – wbrew woli ogółu), determinuje działania na rzecz ogółu bądź precyzuje zakres jego aktywności.

Por.

Volkskommissarenrat ↓ Rada Komisarzy Ludowych (rada ministrów)

Volksfeind ↓ wróg ludu

Volksmasse(n) ↓ (rewolucyjne) masy ludowe; naród

Volkswirtschaftsplan ↓ narodowy plan gospodarczy

PODSUMOWANIE

Wybrane przykłady językowych struktur (słów kluczy), wyekscerpowane z tekstów prasowych, stanowią dokumentację przemian zachodzących w latach 20. i 30. XX

wieku w ZSRS i w Republice Niemców Powołża, a także zakotwiczą te przemiany w sferach działalności społeczno-politycznej, gospodarczej, kulturalnej i organizacyjnej. Zmiany, obecne w języku i powielane każdorazowo w tekstach prasowych, są – z jednej strony – dowodem partycypacji w procesach społecznych, w aktywnościach i w rytuałach dnia codziennego, a z drugiej – mimo że wymagają dalszych badań – pokazują odmienność nowej rzeczywistości, tym bardziej widoczną, jeśli prześledzi się historycznie proces kształtowania nadwołżańskiej wspólnoty: od momentu powstania pierwszych skupisk osadniczych po obu stronach Wołgi, poprzez szybki rozwój gospodarstw i powstanie trwałych struktur gospodarczych na przełomie XIX i XX wieku, aż po powołanie Republiki Niemców Powołża w 1924 roku i jej dalszy rozwój w latach 30. XX wieku. Ten rozwój obejmuje kolejnych 10 lat. Po napaści Niemiec na ZSRS Niemców nadwołżańskich zesłano do Kazachstanu i na Syberię, a obszar byłej republiki na mocy dekretu z 9 września 1941 roku włączono do obwodów saratowskiego i stalingradzkiego.

Elementy nadwołżańskich struktur językowych, zaprezentowane tu w sposób przeglądowy, staną się w latach 40. i 50. XX wieku w państwach bloku sowieckiego zapożyczonymi z języka rosyjskiego aktywnymi elementami ich języków, gdy ziści się w namacalny sposób (zarzucona teoretycznie w 2. połowie lat 20. w ZSRS) głoszona przez bolszewików idea rewolucji światowej, której nośnikiem będzie język, po raz kolejny wykorzystywany ideologicznie.

BIBLIOGRAFIA

- Arendt, H. 2014. *Korzenie totalitaryzmu*. tłum. D. Grinberg, i M. Szawiel. Warszawa: Świat Książki.
- Auer, P., F. Hinskens, i P. Kerswill, red. 2005. *Dialect Change: Convergence and Divergence in European Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beratz, G. 1923. *Die deutschen Kolonisten an der unteren Wolga in ihrer Entstehung und ersten Entwicklung*. Berlin: Verband der Wolgadeutschen Bauern.
- Berend, N. 1994. „Sprachinseldialekte in Auflösung”. W *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*, red. N. Berend, i K.J. Mattheier. Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag, 319–331.
- Berend, N. 1998. *Sprachliche Anpassung: Eine soziolinguistisch-dialektologische Untersuchung zum Rußlanddeutschen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Berend, N. 2011. *Russlanddeutsches Dialektbuch. Die Herkunft, Entstehung und Vielfalt einer ehemals blühenden Sprachlandschaft weit außerhalb des geschlossenen deutschen Sprachgebiets*. Halle: Projekte-Verlag Cornelius.
- Brandes, D. 1997. „Einwanderung und Entwicklung der Kolonien”. W *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Rußland*, red. G. Stricker. Berlin: Siedler Verlag, 35–110.
- Cieszkowski, M. 2017. *Wczesny sowiecki język niemiecki (na podstawie prasy, wydawnictw książkowych i materiałów propagandowych wydawanych w Związku Sowieckim)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Čerbotareva, V.G. 2006. „Äзык немецкий”. W *Nemcy Rossii: ènciklopediã*. T. 3, red. O. Kubickaã i dr. Moskva: ÈRN, 865–890.

- Domaschnew, A. 1994. „Einige Bemerkungen zum Begriff ‚Sprachinsel‘ und zur Erforschung der rußland-deutschen Mundarten”. W *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*, red. N. Berend, i K.J. Mattheier. Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag, 165–177.
- Engel-Braunschmidt, A. 1987. „»National nach der Form, dem Inhalt nach sozialistisch«: zur besonderen Situation der deutschen Literatur in der Sowjetunion”. W *Die Deutschen im russischen Reich und im Sowjetstaat*, red. A. Kappeler, B. Meissner, i G. Simon. Köln: Markus-Verlag, 115–135.
- Eisfeld, A. 2010. *Etappen eines langen Weges: Beitrag zur Geschichte und Gegenwart der Deutschen aus Russland*. Bonn: Bund der Vertriebenen.
- Fleischer, W., i I. Barz. 1992. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Földes, C. 2006. „Sprachinsel'-Paradigma auf dem Prüfstand: Konzept, Terminologie und Forschungsmethodologie”. *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 3: 321–341.
- Grabias, S. 2003. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Gumperz, J.J. 1971. *Language in Social Groups*. Essays selected and introduced by A.S. Dil. Stanford: University Press Stanford.
- Hutterer, C. 1982. „Sprachinselforschung als Prüfstand für dialektologische Arbeitsprinzipien”. W *Dialektologie. Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. T. 1, red. W. Besch, U. Knoop, W. Putschke, i H.E. Wiegand. Berlin, New York: de Gruyter, 178–189.
- Jedig, H.H. 1994. „Die deutschen Mundarten in der Sowjetunion”. W *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*, red. N. Berend, i K.J. Mattheier. Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag, 11–17.
- Lebioda, T. 2004. *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*. Wrocław: Arboretum.
- Löffler, H. 1985. *Germanistische Soziolinguistik*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Mattheier, K.J. 1994. „Theorie der Sprachinsel. Voraussetzungen und Strukturierungen”. W *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*, red. N. Berend, i K.J. Mattheier. Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag, 333–348.
- Mattheier, K.J., i N. Berend. 1994. „Sprachinselforschung. Einleitende Bemerkungen”. W *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*, red. N. Berend, i K.J. Mattheier. Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag, 7–11.
- Mędelska, J. 2016. „U źródeł dialektu kulturalnego Niemców radzieckich: żywiołowa sowietyzacja języka”. *Slavia Orientalis* 4: 763–779.
- Mędelska, J., M. Cieszkowski, i M. Jankowiak-Rutkowska. 2017. *Zbiorowość niemiecka na ziemi rosyjskiej (od zarania do początków XX wieku)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Morin, E. 1990. *O naturze Związku Radzieckiego*. tłum. P. Berg. Warszawa: Volumen.
- Neutatz, D. 2006. „Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion”. W *Russlanddeutsche Kultur: eine Fiktion?*, red. H.-W. Retterath. Freiburg im Breisgau: Johannes-Künzig-Institut für Ostdeutsche Volkskunde, 23–33.
- Nowakowski, P., K. Stroński, i M. Szczyszek, red. 2013. *Wspólnoty komunikacyjne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Octrouh, I.G., i E.A. Šervud. 1995. „Rossijskie nemcy: vklad v istoriû i kul'tury (XVII – načalo XX vv.)”. W *Rossijskie nemcy na Donu, Kavkaze i Volge. Materialy Russko-Germanskoj naučnoj konferenciji (Moskva, 22–26 sentâbrâ 1994 g.)*, red. E.A. Šervud. Moskva: Gotika, 11–25.
- Pleve, I.R. 2000. *Nemeckie kolonii na Volge vo vtoroj polovine XVIII veka*. Moskva: Meždunarodnyj soûz nemeckoj kul'tury.

- Protze, H. 1969: „Die Bedeutung von Mundart, Umgangssprache und Hochsprache in deutschen Sprachinseln unter Berücksichtigung sprachlicher Interferenz”. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock* 6–7: 595–600.
- Riehl, C.M. 2018. *Sprachkontaktforschung*. Tübingen: Narr Verlag.
- Rosenberg, P. 1994. „Varietätenkontakt und Varietätenausgleich bei den Rußlanddeutschen: Orientierungen für eine moderne Sprachinselforschung”. W *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*, red. N. Berend, i K.J. Mattheier. Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag, 123–164.
- Rosenberg, P. 2003. „Vergleichende Sprachinselforschung: Sprachwandel in deutschen Sprachinseln in Russland und Brasilien”. W *Particulae particularum. Festschrift zum 60. Geburtstag von Harald Weydt*, red. T. Harden, i E. Hentschel. Tübingen: Stauffenberg, 273–323.
- Zsul, R. 2009. *Język – naród – państwo: język jako zjawisko polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Savčenko, I.A., i S.I. Dubinin. 1994. *Rossijskie nemcy v Samarskom krae. Istoriko kraevedčeskie očerki*. Samara: Izdatel'stvo „Samsarskij universitet”.
- Schulze-Mölkau, R. 1931. *Die Grundzüge des wolgadeutschen Staatswesens im Rahmen der russischen Nationalitätenpolitik*. München: Verlag von Ernst Reinhardt.
- Sinner, P. 1923. „Kurzgefaßte Geschichte der deutschen Wolgakolonien”. W *Beiträge zur Heimatkunde des deutschen Wolgagebiets. Mit einer Karte und einer Tabelle*. Pokrowsk (Kosakenstadt), 5–28.
- Stricker, G. 1997. „Russlanddeutsches Bildungswesen – von den Anfängen bis 1941”. W *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Russland*, red. G. Stricker. Berlin: Siedler Verlag, 419–481.
- Štah, Â. 1916. *Očerki iz istorii i sovremennoj žizni ũžnorusskih kolonistov*. Moskva: T-vo tip. A.I. Mamontova.
- Wiesinger, P. 1983. „Deutsche Dialektgebiete außerhalb des deutschen Sprachgebiets: Mittel-, Südost- und Osteuropa”. W *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. T. 1, Cz. 2, red. W. Besch, U. Knoop, W. Putschke, i H.E. Wiegand. Berlin, New York: de Gruyter, 900–929.
- Zabrocki, L. 1963. *Wspólnoty komunikatywne w genezie i rozwoju języka niemieckiego. Część I: Prehistoria języka niemieckiego*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Плеве, И.Р. 2000. *Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века*. Москва: Международный союз немецкой культуры.
- Остроух, И.Г., i Е.А. Шервуд. 1995. „Российские немцы: вклад в историю и культуру (XVII – начало XX вв.)”. W *Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Русско-Германской научной конференции (Москва, 22–26 сентября 1994 г.)*, red. Е.А. Шервуд. Москва: Готика, 11–25.
- Савченко, И.А. i С.И. Дубинин. 1994. *Российские немцы в Самарском крае. Историко краеведческие очерки*. Самара: Издательство „Самарский университет”.
- Штах, Я. 1916. *Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов*. Москва: Т-во тип. А.И. Маментова.
- Чеботарева, В.Г. 2006. „Язык немецкий”. W *Немцы России: энциклопедия*. Т. 3, red. О. Кубицкая i др. Москва: ЭРН, 865–890.

The Communicative Community and Language of Volga Germans with Particular Consideration of the Period After 1917

Keywords: communicative community, Volga Germans, sovietism, key words, contact linguistics.

ABSTRACT

The aim of this paper is to show the dynamics of changes that occurred within the community of Volga Germans from the time the first settlements were formed near the Volga river in the second half of the 18th century to the year 1941 when, after the German attack on the Soviet Union, the Volga Germans were sent to Kazakhstan and Siberia by the decree of the presidium of the Supreme Soviet of the Soviet Union. In my reflections I will focus mainly on the second and third decade of the 20th century, when, after the October Revolution in 1917, a new social formation began to develop in Russia, and later in USSR, which the Volga German Republic became a part of. This, on one hand, involves the formation of social structures that differ from the ones seen before, as well as restructuring the governmental and political systems; on the other hand it involves the emergence of a characteristic, ideologically charged variant of the German language (recipient language) which inevitably came under the influence of Russian (donor language). The basis for the reflections shall be a corpus of sovietisms selected for the needs of this study from German newspapers published in the Volga region in the second and third decades of the 20th century. It will be used to exemplify linguistic social phenomena and processes occurring in a country under totalitarian rule. These phenomena and processes determined the content of the contemporary written language practices and, through relevant naming conventions, allowed them to be cemented in the structures of texts composed for the press. The analysed elements of the corpus are treated as knowledge, archived and preserved in the language, available to be extracted through use of methods of German synchronic word formation and the descriptive potential of basic concepts from the field of contact linguistics; correlating them to the broad, specialised knowledge of the function – as well as the socio-political and cultural development – of a country as the means of organising society within the given territory.